

Українська мова. Подорож із Бад-Емса до Страсбурга

КУПИТИ

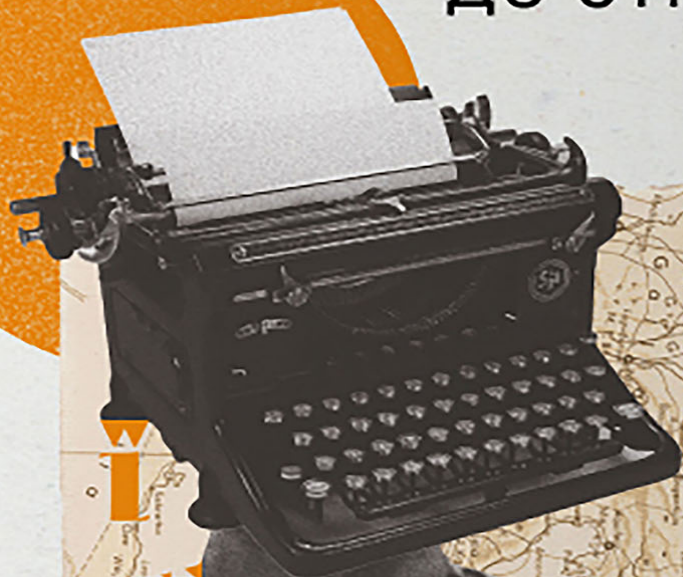
На культурній мапі модерної української мови є дві важливі точки: Бад-Емс, звідки указом намагались переконати світ, що української мови немає, не було і бути не може, і Страсбург – точка, де 21 березня 2022 року українська отримала статус майбутньої офіційної мови Європейського Союзу.

Орися Демська розповідає про зародження й розвиток української мови від індоєвропейської прамови до наших днів, її взаємодію з іншими мовами, історію взаємозбагачень, непримириме протистояння з російською і перебіг лінгвоцидів, із яких вона все ж таки вийшла переможницею.

Доступно про формування української державності і національної ідентичності через мову і завдяки мові.

УКРАЇНСЬКА МОВА.

ПОДОРОЖ
ІЗ БАД-ЕМСА
ДО СТРАСБУРГА

*2 дні
14 годин
між*

ОРИСЯ ДЕМСЬКА

146 років історії

*Подорож
241 км.*

Vivat
ВИДАВНИЦТВО

ОРИСЯ ДЕМСЬКА

УКРАЇНСЬКА МОВА

ПОДРОЖ
ІЗ БАД-ЕМСА
ДО СТРАСБУРГА

ПЕРЕДМОВА

З БАД-ЕМСА ДО СТРАСБУРГА

Що поєднує Німеччину, Італію, Хорватію, Фінляндію, Естонію, Латвію, Литву та Україну? Відповідей може бути багато. Наприклад, те, що ці країни підтримують нас у великій російсько-українській війні початку ХХІ століття. Проте аж ніяк не спаде на думку, що в них однакова мовна логіка виникнення модерної держави. Сучасний польський лінгвіст Роман Шуль формалізує цю логіку як «мова — народ — держава». Узагальнена формула «мова — народ — держава» працює так: люди, які спілкуються говірками однієї мови, починають відчувати між собою зв'язок — той зв'язок спричиняє почуття спільності людей — на основі такої спільності формується один народ — цей народ вирішує створити політичну організацію, що має назву держава. Інакше кажучи, це філологічні держави. Тому знати їхню історію означає знати історію їхньої мови.

Історію можна розповідати по-різному. Зазвичай ідеться про хронологічну послідовність подій. У мене завдання трохи інакше: розповісти історію української мови як історію ключових подій. Подій, які мусили відбутися. Які визначають майбутнє, що має відбутися. Наприклад, виникла Київська держава. Володимир хрестив Русь. Християнство взяв із Візантії. Людність Київської держави стала православною. Отримала Святе Письмо церковнослов'янською мовою. Не латиною. Перехід із латини на народні мови — окрема революційна культурна подія Європи. У нас цього не буде. Натомість буде щось інше. Або інший приклад: чи могло не бути Валусєвського указу? Тільки за умови, якби Котляревський не перелицював «Енеїди»,

Морачевський не переклав Святого Письма народною мовою й не було Шевченка. Ну і якби українці захотіли бути московитами.

Коли слов'янські діалекти вперше засвідчили своє існування у світі, дві найвпливовіші мови — грецька й латинська — визначали правила гри. У їхній тіні перебували всі інші мови континенту, зокрема такі сильні сьогодні, як-от англійська, французька чи німецька. Коли українська мова робитиме перші самостійні кроки й проживатиме давній період, латина буде мовою європейської університетської освіти, науки, права, літератури, а грецька — офіційною мовою найвпливовішої світової держави. Коли наша мова то підійматиметься, то падатиме протягом тривалого середньоукраїнського періоду, латина стане третьою священною мовою Біблії нарівні зі старосврейською та старогрецькою, щоб, урешті-решт, поступитися живим народним мовам Європи і зникнути з ужитку, лишивши за собою невеличкий простір Ватикану. Достоту, як зникне Візантія, разом із нею відійде старогрецька мова. Від часу найбільшої сили старогрецької й латини українська мова, як і багато інших живих мов континенту, мала примарні шанси дожити до сьогодні. Усупереч усьому це сталося.

Українська протягом своєї історії не змагалася ні з грецькою, ні з латинською, ні навіть із церковнослов'янською, а співпрацювала із церковнослов'янською та польською. Вступила в непримиренне протистояння з російською. Здавалося б, усе без шансів. І знову-таки — вистояла. Кілька разів умирала — і ці кілька разів відроджувалася. Схоже на історію життя легендарної особистості. Людини-переможця. Саме оця історія української мови про перемогу найцікавіша.

Історія ключових мовних подій лягла в основу книжки «Українська мова. Подорож із Бад-Емса до Страсбурга». Бад-Емс і Страсбург — два західноєвропейські міста, які визначають дві головні точки культурної історії модерної української мови. Відстань між ними — двісті сорок один кілометр. Пішки йти два дні й чотири години. Для українців та української мови інша метрика: сто сорок шість років із далеко непересічними подіями. Пункт виходу з Бад-Емса — «українского языка нет, не было і быть не может». Мета Страсбурга —

українська мова як двадцять п'ята офіційна мова Європейського Союзу.

Карта історичного мовного світу, яким подорожуватимемо, закодована у змісті цієї книжки. Декодувати зміст можна послідовно, якщо читати історію за історією, а можна як ворожіння на тексті, вибірково, бо кожен розділ — то окрема історія.

Наперед кажу: з фаху я філологиня-«сучасниця», тож усі мої зацікавлення обертаються навколо сучасного й майбутнього мови. Наукова історія мови — світ, у який «сучасник» може заходити лише на запрошення. Цього правила я обов'язково дотримуюся. Моя невелика роль полягає в тому, щоб бути перекладачем історії української мови зі складної наукової мови на мову «просту», зрозумілу і, сподіваюся, цікаву для посполитого читача. Причому лише тієї частинки історії мови, яку назвемо культурна історія мови.

Наберуся відваги, щоб умовно поділити авторів-науковців. Одні завжди бачать більше місто. Інші — більше будівлі. Для одних важливі масштаби. Для інших — деталі понад усе. Одні ґрунтують полотно. Інші вимальовують на ньому дахи, двері та вікна. Обидва важливі, але не варто очікувати від тих, хто бачить місто, що вони писатимуть про будівлі, і навпаки. Я достеменно про місто, напевно, трошки з будівлями, але про місто.

«З Бад-Емса до Страсбурга» — це популярна історія української мови, що розповідає читачеві без фахової філологічної підготовки про ключові події культурного життєпису мови, які визначали розгортання всього її життєвого шляху від виникнення перших власне українських мовних рис до перетворення на одну з європейських мов. Мета цієї книжки — переосмислити ґранд наратив жертви. Описати культурну історію мови в контексті епох, ідей і мовних практик. Побачити перемогу у вирі століть.

Цієї книжки не було б без видавництва *Vivat* та Олени Рибки, що запропонували написати історію української мови, і без моєї сестри, яка пролобіювала інтереси видавців. Спасибі вам, Олено та Лесю, за надзвичайний досвід, віру й довіру. Вдячна Мамі та похресниці Любі,

які тримали кулаки всі п'ять місяців роботи над книжкою. Слова подяки Оксані Продан, яка дуже лаконічно й точно намалювала мені мого читача. Спасибі Павлові Левчуку за українсько-польські мости, а не стіни. Дякую отцеві Андрію Зелінському за коротку розмову про Київську державу й відчуття відваги. Спасибі Тетяні Козаченко, яка зателефонувала тієї миті, коли я збиралася здатись. Запрошення до Лондона змінило плани. Вдячність Сергієві Головатому за живе свідчення подій конституційної ночі та історії творення 10-ї статті Конституції України. Мої слова подяки редакторові Євгенові Редьку за неперевершене чуття мови і талант читати та відчитувати.

Моя велика екзистенційна вдячність Татові. Без його «не святі горшки ліплять» і «до відважних світ належить» цієї книжки таки не було б.

Подяка над подяками Збройним силам України. Кожному воїнові — жінці й чоловікові, які мужністю та життям дали мені шанс написати цю історію української мови.

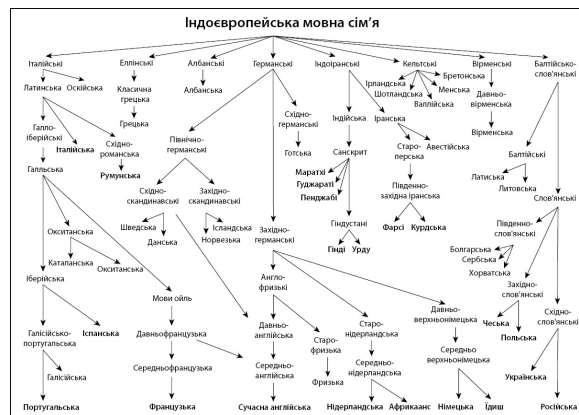
Спасибі самій Мові — моїй силі та слабкості. Сподіваюся, тобі сподобається твоя трохи інша історія.

ВПРАВИ З РЕКОНСТРУКЦІЇ

Творення мови — надзвичайно складний і тривалий процес. Будь-яка мова починає з того, що визначає свою систему звуків та принципи їх поєднання. У такий спосіб вона забезпечує унікальність звучання. На землі ледве чи знайдемо мови, які однаково звучать. Потім береться за слова і граматику: визначає правила творення, відмінювання, поєднування та узгодження слів. Протягом століть формуються риси мови, що майже назавжди залишаються в ній. Зокрема, у сучасній українській мові з найдавніших часів маємо *один, олень, осінь*, а не *jeden, jeleń, jeseń*; змінюємо у словах приголосні *г, к, х* на *з, ц, с* перед *і*: *книга — книзі, Гамбург — у Гамбурзі, дочка — дочці, альманах — в альманасі, капелюх — у капелюсі*; вживаємо форми *домові, верхові, медові* паралельно з *дому, верху, меду*; маємо кличний відмінок: *брате, друже, сестро, дитино*; вимовляємо *голова, нога, голуб*, а не *голова, нога, голуб*; *жонатий, чоловік, його*, а не *женатый, человек, его*; *віче, гріх, діти, ліс*, а не *вече, грех, дети, лес*; вимовляємо твердо приголосні перед *е*. Історію того, як виникала й розбудовувалася сама мова, заведено називати внутрішньою історією мови. Це надзвичайно цікава та складна мовознавча наука. Проте цікавіша зовнішня історія мови, чи історія мови через призму подій, пов'язаних із її життям, подій, що визначають динаміку її руху, силу впливу, підйоми та занепади, ризик зникнути й залежать від волі однієї людини чи багатьох людей. Саме про зовнішню історію мови йтиметься далі: ми почнемо з найдавніших часів усіх мов європейського континенту, не оминемо середньовічного мовного устрою й того, що раз у раз підливає олії у вогонь війни у Східній Європі.

На думку істориків, слов'янські племена з'явилися на сході Європи приблизно між VII і III тисячоліттями до нашої ери. Жили вони

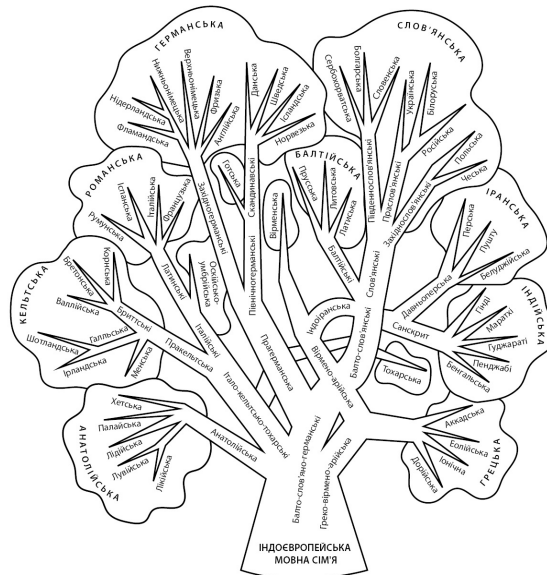
правдоподібно осіло на просторах між Дніпром і Віслою, захопивши Волинь та болота довкола річки Прип'ять. Були свідками великого переселення народів з Азії та Східної Європи до центру й заходу континенту. Пережили готів, гунів, аварів, скіфів, сарматів¹. Тривалий час залишалися в цьому закутку світу невидимою спільнотою. Невидимою, але не мовчазною. Говорили діалектами прамови, що належала до індоєвропейської мовної сім'ї.

Ідея досліджувати мови за аналогією до людських споріднених спільнот — сімей — належить британцеві Томасу Юнгу. 1813 року він запропонував термін «індоєвропейські мови». Послідовник Юнга, німець Франц Бопп, заснував індоєвропейські студії, вивчав *індоєвропейські мови* й створив генеалогічну історію цих мов, яку зазвичай візуалізують як дерево. Стовбур такого дерева — то рід, гілки — це сім'ї, листки — мови-індивіди. На гілках було або є чимало різних живих і мертвих мов, зокрема й українська.

Як і у світі людей, мови належать до однієї або різних сімей за принципом спорідненості: якщо мають спільного предка — вони родичі, а не мають — то ні. Генеалогічне мовне дерево досі живе. На ньому то з'являються, то зникають листочки, але гілки вже сформовані. Від кількох десятків до двохсот мовних гілок-родин утворюють сучасну крону генеалогічного мовного дерева. З-поміж

усіх гілок найбільша — індоєвропейська мовна сім'я. Це взагалі може бути окреме дерево.

Усі мови цієї сім'ї походять від однієї доісторичної прамови, якою говорили від X до III тисячоліття до нашої ери. Сьогодні, за свідченнями *Ethnologue: Languages of the world*, 3,2 мільярда, або 46 % усіх людей на Землі, уживають якусь індоєвропейську мову як першу.

Індоєвропейську мовну сім'ю утворюють сім груп і три мови. До неї належить гілка слов'янських мов, що об'єднує південно- (церковнослов'янська, болгарська, македонська, словенська, сербська, хорватська, боснійська, чорногорська), західно- (польська, словацька, чеська, кашубська, лужицька й мертва полабська) та східнослов'янські (українська, білоруська, російська) мови.

Групи індоєвропейської мовної сім'ї: анатолійська, балто-слов'янська, германська, індоіранська, італьська, кельтська й тохарська. Анатолійську й тохарську групи утворюють мертві мови. Балто-слов'янська, германська, індоіранська й кельтська

групи мають підгрупи. Осібно стоять три мови: албанська, вірменська та грецька.

Належність української мови до індоєвропейської сім'ї означає, що корінням, як і інші індоєвропейські мови, вона сягає спільної для всіх них прамови. Або, навпаки, українська, як і інші індоєвропейські мови, має спільну праіндоєвропейську мову-предка.

Від праіндоєвропейської мови до наших днів не дійшли ні тексти, ні фрагменти текстів, ні бодай якісь записи. Тому можемо лише зібрати її з уламків-слідів, що їх зберігають мови-нащадки. Такими уламками-слідами найвиразніше стають однакові або схожі слова в усіх мовах-родичах: наприклад, укр. *мати*, англ. *mother*, біл. *маць*, вел. *mat*, гр. *μητέρα*, ірл. *máthair*, ісп. *madre*, іт. *madre*, лат. *māter*, латв. *māte*, лит. *motina*, нім. *Mutter*, пол. *matka*, порт. *mãe*, рум. *mamă*, серб. *majka*, слв. *matka*, словн. *mati*, фр. *mère*, хорв. *majka*, чes. *matka*; або укр. *сонце*, англ. *sun*, болг. *слънце*, дан., ісп. та порт. *sol*, іт. *sole*, лат. *solis*, латв. *saule*, лит. *saulė*, нім. *Sonne*, пол. *słońce*, рум. *soare*, серб. *сунце*, слв. *slnko*, словн. *sonce*, фр. *soleil*, хорв. *sunce*, чes. *slunce*. Спільних слів, що не змінилися за тисячі років, не так багато, але саме вони засвідчують давні родинні зв'язки.

Вивчивши успадковані риси, науковці дійшли висновку, що після 3 400 року до нашої ери мови розійшлися. Це призвело до розпаду спільної індоєвропейської прамови. Потім мови рухалися своїми шляхами до нових союзів і розпадів. Дорогою одні ставали сильнішими, впливали або чинили тиск на інших. Інші слабшали. Траплялося, що просто вмирали. Майже як люди, мови народжуються, розвиваються, дорослішають, переживають моменти найбільшого розквіту, старіють і, зрештою, вмирають. Єдина відмінність, що життєвий цикл людини — то ніби мить щодо життєвого циклу мови, який триває тисячоліттями.

З індоєвропейської спілки слов'яни виходили разом із балтами. Точніше з литовцями та латишами, але без естонців, які жили в іншій мовній сім'ї — фіно-угорській. Разом створили балто-слов'янську мовну єдність, сталося це приблизно в середині I тисячоліття до нашої ери. Потім слов'яни вирішили відокремитися. Балто-слов'янську спільноту всі слов'яни — болгари, серби, хорвати, словенці, македонці, чорногорці, поляки, чехи, словаки, лужичани, українці, білоруси та росіяни — покидали разом. Проте ця єдність виявилася для них затісною. Приблизно між VI та VII століттям нашої ери, а може, навіть трохи пізніше слов'яни розійшлися по власних домівках.

Це далеко не означає, що все сталося, як у біблійному Вавилоні, коли за велінням Господа майже моментально народи розпорошилися всією Землею й почали говорити різними мовами. Процес виокремлення й самостійного творення мови тривалий, складний, сповнений ризику загинути. Приблизно від VII століття нашої ери слов'яни заходилися працювати над власними мовами, які не втратили схожості навіть зараз. Не так важливо, це мови східно-, західно- чи південнослов'янські.

Самостійне життя у Східній Славії, як поетично називають географічний простір східних слов'ян, засвідчило факт, що з праслов'янської мовної спілки приблизно в VII столітті вийшло п'ять діалектів: київсько-поліський, галицько-подільський, полоцько-смоленський, новгородсько-псковський і тверсько-муромсько-

рязанський. За якихось триста-чотириста років із цих різних діалектів постануть самостійні мови: староукраїнська, старобілоруська й староросійська. Три різні слов'янські мови, які після праслов'янської спілки більше ніколи не жили у спільному мовному домі.

Одна з назв слов'янського світу — **Славія**. Залежно від того, про яку гілку слов'ян йдеться — східну, західну чи південну, — назва набуває форми Східна Славія, Західна Славія чи Південна Славія. Звідси назва федеративної держави південнослов'янських народів, яка існувала у XX столітті на Балканському півострові, — Югославія.

Відтоді, коли росіяни почали будувати імперську історію на київських пагорбах, брак такого спільного мовного дому неабияк їх дратував. Саме існування окремої української мови, час її народження, уся історія спричинилися до чималих культурних та політичних маніпуляцій, драм і трагедій. Авторами найрадикальнішого заперечення української мови стали в XIX столітті Погодін і Соболевській. Вони стверджували, що до XIV століття в Київській державі жили великороси, яких у післямонгольський період, приблизно в XIV—XV століттях, замінили малороси. Імперська пропаганда особливо активно користувалася цією теорією.

Під тиском українських Визвольних змагань початку XX століття й унаслідок розпаду Російської імперії цей політично-ідеологічний виверт втратив сенс, але не зникла сама ідея спільного мовного «руського» дому. У наступному підході до його проектування сформуливали ідею, що східні слов'яни після загальнослов'янської спілки вирішили не відразу жити окремо, а триматися разом як «адін народ» і використовувати спільноруську мову приблизно до кінця XIV століття. За таких обставин подовжувався час творення української мови, початки якої стали датувати на двісті років пізніше — не XI—XII століття, а XIV.

Ситуацію ускладнювало й те, що якоїсь миті факт існування «спільноруської мови» став офіційною доктриною російської, а відтак радянської пропаганди. Дійшло до того, що положення про єдину давньоруську народність як колиску трьох «братніх» східнослов'янських народів закріпили в документах Комуністичної партії Советського Союзу. Наука перестала мати будь-яке значення. На сцену вийшла навіть не політика, а пропаганда.

Ідея одного народу виростала з того, що всі східні слов'яни мали одну мову. Таке твердження почасти не заперечує реального стану речей. Справді існувала одна спільна літературна мова — церковнослов'янська. Спеціально створена для релігійних потреб мова, спільна для слов'ян православного обряду. Втім росіянам ішлося не так про спільну літературну мову, як про те, що всі східні слов'яни до XIV століття говорили однією для всіх мовою. Крім спільної розмовної мови, вони також повинні були мати спільну територію, духовну й матеріальну культуру, релігію, однакові традиції, право, військову організацію та спільно боротися проти зовнішніх ворогів.

Існувала така єдність чи ні — для росіян не мало жодного значення. У них була ідея, що так має бути. Власне з актуалізації наративу «триєдинства» — *«И русские, и украинцы, и белорусы — наследники Древней Руси, являвшейся крупнейшим государством Европы. Славянские и другие племена на громадном пространстве — от Ладоги, Новгорода, Пскова до Киева и Чернигова — были объединены одним языком (сейчас мы называем его древнерусским)»* / *«Важно отметить, что и в западных, и в восточных русских землях говорили на одном языке»*² — 24 лютого 2022 року почалася далеко не перша, але, може, остання війна імперії проти України.

Будь-яка мова живе поряд з іншими мовами. З якимись у неї стосунки рівних. З якимись ієрархічні. Якусь вона взагалі не чує, а до якоїсь дослухається. Від природи міжмовних взаємин залежить, як розвивається та чи та мова і що з неї буде. Що більше мов довкола, то життєдайніше середовище, складніші твірні процеси, сильніша мова.

А українська мова виникла в надзвичайно багатомовному й багатодіалектному просторі.

Роль багатомовності розуміли вже автори «Літопису Руського», які всю історію починають із біблійної цитати, описуючи світ багатьох мов — близьких і далеких: «Після потопу, отже, три сини Ноеві розділили Землю — Сим, Хам і Яфет [...] Яфетові ж дісталась північна сторона і західна [...] В Яфетовій же частині сидить русь, чудь і всякі народи: меря, мурома, весь, мордва, заволоцька чудь, перм, печера, ям, угра, литва, зимигола, корсь, летьгола, ліб. [...] Яфетове бо коліно й це: варяги, свеї, нормани, готи, русь, англи, галичани, волохи, римляни, німці, корляги, венедиці, фряги та інші»³.

Протоукраїнські діалекти знали з тюркськими мовами, чиїми носіями були булгари — прародичі болгар; хозари — засновники чи не першої держави у Східній Європі; печеніги — напівкочові племена, що прийшли із Середньої Азії й від IX до XI століття кочували між Доном та Дністром; половці — кочівники, які протягом XI—XIII століть мали міцні військово-політичні, культурні й торговельні контакти з Руссю, Візантією, Угорщиною, Болгарією, Грузією; татари — завойовники Київської держави 1240 року; кримські татари й турки. Крім тюркських мов, українська сусідила з угорською мовою фіно-угорської сім'ї, румунською та молдавською мовами романської групи індоєвропейської сім'ї. І це тільки найвиразніші мовні контакти з неслов'янськими мовами й діалектами найдавніших часів. Були ще контакти між слов'янськими діалектами, кожен із яких мав щось спільне, щось відмінне, а щось унікальне. Саме із цього унікального виростає індивідуальний характер мови й робить її іншою мовою.

У цьому велетенському мовному котлі переплавилось чимало давніх мов і діалектів. Одні мови зникли, інші трансформувалися, деякі почали індивідуальну історію. З-поміж тих останніх — українська. До XI століття вона ще не має великих текстів, поступаючись літературній мові Русі — церковнослов'янській, але рука невідомого русича залишить про неї слід на стінах Софії Київської.

До цієї миті українська мова проходила складні процеси виокремлення разом з іншими слов'янськими мовами з праіндоєвропейської мовної єдності. Потім стався плавний перехід від балто-слов'янської до праслов'янської мовної спілки через перехідні діалекти й далі до староукраїнської мови. Очевидно, на початку існування, в XI столітті, вона була далека від того, що розуміємо як розмовну або літературну мову сучасного українця, але саме це становить точку відліку в історії української мови.

[1](#) *Готи* — східногерманські племена, що спілкувалися готською мовою індоєвропейської мовної сім'ї. Щодо *гунів* спільної думки немає: їх вважають або тюркськомовними племенами, або носіями фіно-угорських мов. *Авари* — тюркськомовні племена. Мови готів, гунів та аварів не належать до індоєвропейської мовної сім'ї. *Скіфи* належать до іранської групи народів. *Сармати* — іранськомовні кочівники. Мови обох належать до індоєвропейської мовної сім'ї.

[2](#) Владимир Путин. *Об историческом единстве русских и украинцев*. 12 июля 2021 года.

[3](#) Літопис руський. Повість минулих літ. Початкова недатована частина.

МОВНІ ПОРЯДКИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Кордони *Rex Romana*, чи Римського світу, як державного устрою на час його найбільшого розквіту були не просто великі. Західний кордон тягнувся вздовж узбережжя Атлантичного океану, від Англії до Іспанії. На сході цей Світ упирався в Іран і Сирію. Південною межею стало узбережжя Північної Африки, а північною — південь Центрально-Східної Європи. Щоб насправді уявити собі простори *Rex Romana*, простіше подивитися на карту.

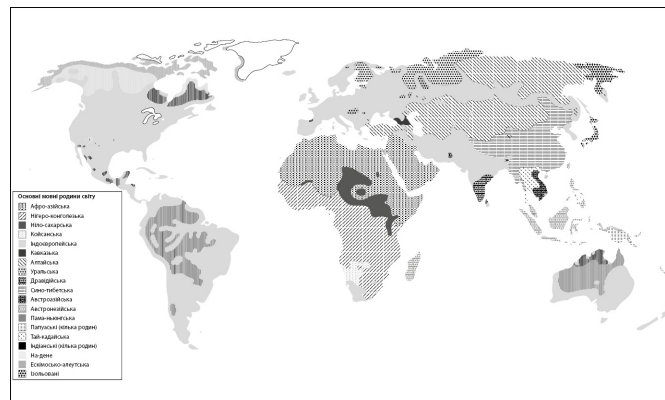
Через свою природу Римська імперія була багатоетнічна й багатомовна. Організація життя в такому надзвичайно строкатому світі передбачала певну впорядкованість навколо однієї універсальної мови. Це потрібно було передусім, щоб домовитися про спільне життя різних етносів і народів та централізоване керування ними. Зрештою — щоб бути політичною, економічною й військовою потугою. Вплив такої мови був відцентровий: від політичного центру до периферії. Політичний центр виробляв мовні стандарти, задавав тренди функціонування, формував вимоги до офіційних документів, писав і поширював закони, молився та здійснював релігійні обряди. Усі інші мусили знати й розуміти цю мову, уміти її використовувати, дотримуватися законів, писаних нею і, врешті, слухати церкву, що, як і держава, проповідувала офіційною мовою.

На той час такою спільною мовою могла бути або латинська, або старогрецька — розвинені писемні мови, спроможні обслуговувати всі імперські практики — від релігійних до воєнних.

Протягом певного періоду обидві ці мови були офіційні в Римській імперії. З часом відбувся поділ. Латинська мова стала спільною

офіційною мовою Західної й Центральної Європи та християнства західного обряду. Візантія послуговувалася спочатку латиною, а потім грекою й проповідувала нею християнство східного обряду.

Латина спочатку була мовою імператорів, імперської адміністрації, законодавства та війська, тоді як прості люди говорили своїми діалектами. З часом латина перетворилася на мову, яку використовували у спілкуванні між собою різні народи імперії, що розмовляли різними діалектами. Інакше кажучи, латина стала мовою міжнародного й міжетнічного спілкування, чи *lingua franca*.

Основні мовні родини світу

Lingua franca — мова спілкування людей, які говорять різними мовами. Зазвичай вона рідна для мовців. Спочатку згаданий термін означав буквально «франкська мова». Ця мова була поширена в Середземноморському басейні від XI до XIX століття як мова торгівлі. Згодом ним почали називати світову мову, або ту мову, якою говорить багато різних людей, для яких вона переважно не рідна.

Не останню роль, якщо не першу, у перетворенні латини на найважливішу мову Середньовіччя відіграла церква. Вона піднесла

латину до рівня священних мов Біблії. Разом із латиною цієї функції удостоїлися ще старосєврейська та старогрецька. Латина стала мовою культурного та інтелектуального життя при монастирях і кафедральних соборах. Наукові тексти писали й виголошували теж нею. Отже, теологічне, освічене й культурне Середньовіччя говорило латиною. Ця мова перетворилася на наріжний камінь політичного, економічного, культурного й інтелектуального життя тогочасної Європи.

Паралельно з латиною, маючи далеко менше прав і можливостей, жили інші розмовні мови — діалекти імперії. Лише латина користувалася привілеями письма, тож на сьогодні складно визначити, наскільки поширені вони були. Їхній голос як офіційних і державних звучатиме вже тоді, коли латина повернеться на Апеннінський півострів. Однак звучання цих мов завжди затінятиме якась *lingua franca*. Після латини французька, потім — німецька, тепер — англійська. Логіка мовної організації середньовічного світу не зникне разом із Середньовіччям. Вона лишиться, мабуть, назавжди.

Генерально в основі мовної моделі Візантії лежала подібна до римської логіка: співіснування однієї офіційної літературної писемної мови, яка також була мовою церкви, — грецької та розмовного її варіанта, а також інших розмовних мов і діалектів.

Від початків Східний Рим офіційно послуговувався латинською мовою. Лише за правління імператора Іраклія в 610—641 роках офіційною мовою стала грецька. Цей акт остаточно перетворює Східний Рим на Візантію. Грецька мова поширилася в управлінні, війську, економічному та культурному житті, нею спілкувалася еллінізована людність Константинополя й частково всієї імперії.

Грецька також виконувала функцію *lingua franca* середземноморського світу. Майже всі міста Східної Римської імперії зазнали її сильного впливу. Мовознавці схильні вважати, що тоді приблизно вісім мільйонів осіб були носіями грецької мови. Проте брак точних демографічних даних схиляє до думки, що ця кількість

таки сильно занижена. Крім самих греків, грецькою мовою послуговувалися ті народи й народності імперії, які зазнали еллінізації.

Еллінізація — прийняття грецької культури, релігії, мови та ідентичності. **Грецька мова** — найстаріша індоєвропейська мова, її задокументована історія налічує 3,5 тисячі років. На основі грецького алфавіту виникли латинська, кирилична, вірменська та інші системи письма. «Важливою рисою VII ст. став процес еллінізації чи, точніше, грецизації Візантійської імперії, створення єдиної культури. Саме за правління Іраклія, у 629 р., римський титул — імператор остаточно замінюється грецьким найменуванням правителя — василевс — і залишається єдиною офіційною назвою царя ромеїв. Приблизно в той же час грецька мова стала державною мовою, а символ Юпітера — орел — був зроблений гербом василевсів. За винятком Італії, майже всі в Імперії говорили переважно, а то й винятково грецькою. Вже через одне покоління латину у Візантії знали лише високоосвічені науковці». (Історія Візантії. Вступ до візантиністики. За ред. С. Б. Сорочана і Л. В. Войтовича. Львів: Видавництво «Апріорі», 2011).

Латинська мова, перш ніж перетворитися одночасно на мертву мову й офіційну мову найменшої у світі незалежної держави — Ватикану, дала життя багатьом новим мовам Європи. Грецька мова пішла іншим шляхом. Намагання зберегти античну та римську спадщину породили два навзаєм пов'язані тренди. Перший — зверхність щодо розмовної мови та практики *пуризму*. Другий — *диглосія* між високою літературною старогрецькою мовою та її розмовними варіантами.

Пуризм — ідеологія та практика надмірного прагнення до чистоти літературної мови.

Диглосія — слово грецького погодження (*διγλωσσία*), що буквально означає «двомовність». Термін запропонував американський лінгвіст Чарльз Фергюсон у 1950-х роках. Диглосія описує ситуацію, коли співіснують дві мови з різним соціальним статусом і різним ставленням до них. Одна з них — престижна з високим соціальним статусом. Друга — малопrestiжна з низьким соціальним статусом. Так звана висока мова стандартована, має письмову й усну форми, виконує функції офіційної або державної, що додатково посилює її соціальний статус. Натомість «низька» мова менше стандартована, побутує переважно лише як розмовна, побутова, тож її соціальний статус знижений. За приклад диглосії можна визнати співіснування німецької як високої та чеської як низької в Богемії у ХІХ столітті або літературну арабську мову як високу та місцеві арабські діалекти як низькі.

Як наслідок, за короткий часовий відтинок уживання літературної грецької мови звузилося до кола освічених людей, яких традиційно було не надто багато. Натомість неосвічена більшість імперського суспільства майже не розуміла цієї мови й краще говорила іноземними мовами, ніж власною літературною. Тож старогрецька просто відійшла в минуле. Її змінила нова грецька мова, але це вже історія іншого часу та іншого простору.

Латина — прародичка щонайменше *португальської, галісійської, іспанської, каталонської, окситанської, французької, провансальської, італійської, сардинської, ретороманської, румунської, молдавської* мов. Деякі з цих мов сьогодні мають статус державних, деякі належать до офіційних, регіональних або мов меншин, деякі трактують як діалекти. Чималий вплив мала

латина також на германські мови, що помітно в багатьох латинізмах у їхньому сучасному словнику.

Так за тривалий час виробилася модель співіснування писемної, стандартованої, багатофункційної офіційної мови — латини або греки — і безписемних, погано стандартованих, з обмеженими сферами функціонування розмовних мов або діалектів народів чи етносів, що належали до складу імперії. Перші були сильні й соціально престижні, другі — слабкі й не надто престижні. Західна та Східна Римська імперії та церква свідомо поширювали, відповідно, латину або греку на підкорених територіях як один із важливих інструментів цивілізаційних та уніфікаційних практик. Навіть сьогодні можемо бачити далекоглядність такого підходу. Зникають імперії, але сліди імперських мов ще довго лишаються у світі колишніх підкорених народів.

Попри концептуальну подібність мовної організації Риму та Візантії в них була одна засаднича відмінність. У західному християнстві використання місцевих мов для потреб релігії та церкви вважали за велику ересь. У східному християнстві місцеві мови не просто могли бути голосом християнства, Візантія готова була сама їх створювати. Так виникла церковнослов'янська (також відома як *староцерковнослов'янська*, *давньоцерковнослов'янська*, *старослов'янська*, *Old Church Slavonic*, *vieux slave*, *altkirchenslawische Sprache*, *palaeoslavica*) як мова християнізації слов'ян. Прийнявши християнство, Володимир прийняв і мову, якою це християнство мало проповідувати у Східній Європі, — церковнослов'янську.

Кінець безкоштовного уривку. Щоби читати далі, придбайте, будь ласка, повну версію книги.

BOOK2GO
ЕЛЕКТРОННІ КНИГИ

КУПИТИ